

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ АРЕШТУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Успішне застосування арешту в Україні певною мірою пов'язано (а можливо, й залежить) з тим, наскільки в законодавстві й на практиці буде враховано вітчизняний історичний досвід минулих кардинальних змін кримінально-правових інститутів.

У КК УРСР 1960 р. арешт у тому вигляді, який він має в чинному КК України 2001 р. не передбачався. Цей вид покарання є новим. Однак, як відомо, термін "нове" за своєю – досить відносно поняття. Порівняльно-правовий аналіз нормативного матеріалу в історичному аспекті свідчить про те, що арешт як вид кримінального покарання не є абсолютно новим, бо він успішно застосовувався ще в Російській імперії, у складі якої перебувала значна частина сучасної України. Аби детальніше дослідити процес розвитку цього покарання, варто звернутися до нашої історії.

Окремих наукових досліджень, у яких розглядалося б питання історії арешту, не провадилось, але деякі вчені, вивчаючи історію пенітенціарної

системи взагалі чи досліджуючи арешт як інститут покарання, у своїх працях торкалися історичного аспекту його застосування. Серед таких учених можна назвати М.М. Гернета, А.В. Наумова, М.Г. Дєткова, Ю.В. Шинкарьова, О.М. Григор'єва, О.В. Полівцева, В.В. Яковлева.

Перша згадка про цей вид покарання в нормативно-правових актах Російської імперії з'являється у військових статутах (артикулах), виданих за часів правління Петра I. Воно полягало в триманні винної особи на квартирі в ката й мало повну назву «арешт у профоса». Це було спеціальне покарання, яке застосовувалося тільки до військовослужбовців. Його мета – завдати винній особі сорому й ганьби [10, с. 400]. Більш широке застосування арешт отримав після принципів змін каральної політики в Російській імперії, що розпочалися наприкінці XVIII – на початку XIX століття, які характеризувалися переходом від ідей помсти й залякування до ідей запобігання й виправлення. Він передбачався як самостійний вид покарання у всіх правових актах цього періоду,

починаючи зі Зводу законів 1832 р., де арешт було передбачено лише в 5-ти статтях [1, с. 45]. Наступними значними правовими актами були: Уложення про покарання кримінальні й виправні (1845 р.), Статут про покарання, що накладаються мировими суддями (1864 р.). Останнім таким актом, що регулював застосування арешту, було Кримінальне уложення 1903 р., яке повністю так і не набрало чинності [5, с. 70].

До прийняття цього Кримінального уложення арешту як покаранню була властива певна невизначеність, що пов'язано в першу чергу з тим, що за Уложенням і за Статутом він визначався по-різному. За Уложенням (1845 р.) арешт за строками утримання поділявся на 4 ступені: IV – від 1-го до 3-х днів; III – від 3-х до 7-ми днів; II – від 7-ми днів до 3-х тижнів і I – від 3-х тижнів до 3-х місяців. За Статутом про покарання (1864 р.) цей вид покарання ступенів не мав [8]. Згідно зі ст. 59 Уложення (1845 р.) засуджені до арешту міщани й селяни за розпорядженням місцевого начальства могли залучатися до громадських та інших робіт [12, с. 71]. У свою чергу Статут регулював це питання інакше: у його ст. 4 зазначено, що засуджені до арешту займаються роботою лише за власним бажанням [8, с. 16]. Стаття 88

Уложення (1845 р.) передбачала можливість заміни покарання у виді арешту різками щодо осіб, не звільнених від тілесних покарань [12, с. 89], про що не було зазначено в Статуті. Поряд із наведеними існувала ще низка відмінностей, установлених зазначеними правовими актами. Це, звичайно, викликало складнощі в питанні однотайності застосування цього виду покарання.

Додаткові ускладнення на практиці під час виконання арешту викликало існування декількох нормативно-правових актів, які регулювали його призначення й порядок відбування, як-то: «Закони про судочинство кримінальне», «Статут про попередження та припинення злочинів», «Статут про тих, хто утримується під вартою» та ін. Таке дублювання часто створювало плутанину й зайві труднощі, не давало можливості стабільно застосовувати арешт [9, с. 18].

Негативний вплив на застосування арешту мав і той факт, що порядок відбуття цього покарання засудженим значною мірою залежав від станового положення останнього. Так, за Уложенням (1845 р.) засуджені поділялися на:

а) не звільнених від тілесних покарань або звільнених за особливою постановою; такі особи відбували арешт у приміщеннях при поліції;

б) звільнених від тілесних покарань за правами їх стану; ці особи відбували арешт у в'язниці;

в) дворян особистих і поместних, службовців, навіть якщо їх чини давали права особистого почесного громадянства; вони відбували арешт або у в'язниці, або на гауптвахті, або за власним місцем проживання (домашній арешт), або ж в одному з будинків відомства, до якого вони належали. Але домашній арешт у будь-якому випадку відбувався в місті. Право вибору для цих осіб того чи іншого місця для відбування арешту надавалося суду.

Навіть в одному арештному домі представники нижчих шарів утримувались, як правило, в загальних великих камерах, обладнаними нарами та іншими тюремними атрибутами, тоді як особи вищого суспільного стану розташовувались у привілейованих камерах на 4-х (іноді більше) людей, де стояли меблі, ліжка, була нормальна постільна білизна, та й знаходилися ці камери часто на інших поверхах будівлі [4, с. 5].

Окремі положення деяких правових актів, зокрема, Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями, зазнавали критики з боку правників. Тогочасні дослідники відмічали, що в зазначеному акті

міститься достатня кількість статей, які передбачають застосування арешту за проступки, що вчиняються зазвичай з причин незнання або нерозуміння народом поліцейських обмежень, за вчинення яких тим не менше передбачено арешт. Наприклад, наклеп, що часто вчинявся від людської слабості і був пов'язаний зі спілкуванням, коли бажане видається за дійсне, на думку М.Ф. Прянишникова, мав би каратися штрафом або публічним вибаченням, але аж ніяк не арештом [6, с. 158].

Наступною проблемою була мережа закладів, у яких арештанти відбували це покарання. До них входила значна кількість дрібних установ, які розташовувались нерівномірно. Їх подрібненість на додачу до високого рівня бюрократизації тогочасного державного апарату сприяли зменшенню обсягів коштів, що надходили на місця для фінансування виконання арешту.

Тюремна інструкція 1915 р. головною метою тюремного ув'язнення визначала виправлення за критерієм правильного ставлення до релігії, до загальногромадянських обов'язків, які вимагали вірності вітчизні й підкоренню існуючим законам і владі. Основними засобами при цьому називалися праця, морально-релігійне виховання, загальноосвітнє навчання й тю-

ремна дисципліна [3, с. 15]. Кримінальне покарання у виді арешту, як один із видів тюремного ув'язнення, мало змогу досягти більшості з указаних критеріїв виправлення, використовуючи наявні в його арсеналі засоби. Однак за оцінкою сучасників результати, що досягалися застосуванням арешту, зазвичай були діаметрально протилежні очікуваним.

Безперечно, такий стан справ був обумовлений не лише наявними теоретичними проблемами, а й суто практичними причинами різного походження. Перш за все варто відмітити недоліки в умовах тримання арештантів. Незважаючи на суворі вимоги роздільного тримання різних категорій засуджених в арештному домі, це положення часто ігнорувалося: у великих камерах арештних домів спільно тримались особи, які відбували позбавлення волі в закладах тюремного типу й очікували етапування за місцем мешкання. Їх вплив на інших осіб, які знаходились у загальному приміщенні, однозначно був негативним. До того ж арешт не передбачав виховної роботи із засудженими, яка дозволяла б підвищити ефективність цього виду покарання. Найчастіше арештанти були покинуті напризволяще [4, с. 7]. Бракувало професійного навчання й культурно-просвіт-

ницької роботи. Замість цього в арештних домах процвітали азартні ігри, торгівля забороненими режимом предметами, інші заняття, що насаджували у свідомість засуджених тюремну субкультуру. Нерідко цьому сприяли наглядачі, які перекладали свої обов'язки на плечі старости, що обирався арештантами з числа самих заарештованих. У його обов'язки входило вирішення різноманітних проблем, що виникали між адміністрацією закладу й особами, що відбували покарання [13, с. 29]. Цей факт оголює ще одну проблему тогочасного арешту – кадрового забезпечення. Як уже зазначалося, низький рівень фінансування аж ніяк не сприяв збільшенню охочих працювати в таких закладах. Крім того, майже не було централізованого контролю за діяльністю таких установ, особливо у віддалених від великих міст регіонах [6, с. 157].

Після завершення строку арешту, призначеного судом, звільнений, як правило, вислався з міста в адміністративному порядку. Найчастіше це практикувалось у великих містах. За таких умов трудове влаштування колишніх арештантів ставало доволі складною справою, що призводило до вчинення ними протиправних дій, у результаті яких вони знову потрапляли в арештний дім.

Проблема високих показників повторюваності вчинення злочинів серед раніше засуджених до арешту [4, с. 13] дає змогу зробити висновок про низьку ефективність застосування арешту за часів Російської імперії. Варто наголосити, що саме не врегульований процес виконання й відбування арешту в більшості випадків сприяв таким показникам. Науковці, які досліджували систему покарань (і покарання у виді арешту, зокрема), неодноразово звертали увагу на той факт, що недоліки кримінальних законів виявляються найбільш чітко саме в процесі застосування покарання [Див.: 11, с. XXV; 7, с. 4].

На завершення розгляду історичного аспекту досліджуваної проблеми зробимо низьку висновків щодо практики застосування арешту в Російській імперії.

Тюремна система Російської імперії початку – середини XIX ст. неодноразово зазнавала справедливої критики з боку вчених і практиків, які вказували на подрібненість елементів системи покарань, на безліч ступенів одного й того ж їх виду. Станове розшарування суспільства, різні кримінально-правові акти, які мали у своєму арсеналі покарання у виді арешту, явно не сприяли одноманітності його застосування. Наявні

були й прорахунки законодавця стосовно визначення переліку проступків, за які застосовувався арешт: він був невинувато широко, охоплював низку діянь, які не мали великої суспільної небезпеки. Невинувато широко й роздрібною була й система закладів, у яких виконувався арешт, що, у свою чергу, призводило до дефіциту державних коштів на їх утримання, й до проблем із забезпеченням відповідним персоналом. Не сприяла однак стабільності застосування арешту й відсутність детальної регламентації його виконання, а також надання занадто широких повноважень місцевим органам управління в їх правовиконавчій діяльності. Брак будь якої соціально-виховної роботи, професійного навчання тощо сприяли створенню напруженої ситуації, за якої засуджені залишалися сам на сам. Значно впливали на якість виконання кримінального покарання у виді арешту численні порушення вимог закону з боку персоналу арештних домів, не було й належного контролю за процесом виконання арешту. Усе це, беззаперечно, дає нам змогу оцінити, яким саме був арешт за часів існування Російської імперії.

Ми повністю погоджуємося з авторами, які висловлюють думку, що арешт як покарання

має глибокі корені у вітчизняній правовій системі. Але не варто безрозбірно переймати минулий досвід. А проведене нами

дослідження виявило не лише кількісні показники такого досвіду, а й показало його негативні моменти.

Список літератури: 1. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. – Изд. 2-е, доп. и пересм. – Т. 2. – М.: Госюриздат, 1951. – 547 с. 2. Григорьев А.Н. Некоторые аспекты назначения и исполнения ареста как вида уголовного наказания в Украине (исторический обзор) // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС. – Вип. 3. – Луганськ: РВВ ЛАВС, 2002. – С. 130-135. 3. Детков М.Г. Современность и исторические аспекты развития пенитенциарной системы России // Наказание: законность, справедливость, гуманизм: Матер. междунар. науч.-практ. конф. – Рязань: РВШ МВД РФ, 1994. – С. 12-19. 4. Кое-что об арестных домах и административном аресте. – Спб.: Б.и., 1885. 5. Наумов А.В. Российское уголовное право: Общ. ч.: Курс лекций. – М.: Изд-во БЕК, 1997. – 560 с. 6. Прянишников М.Ф. Лишение свободы как наказание исправительное. – Спб.: Б.и., 1872. – 184 с. 7. Свод замечаний на проект общей части уложения о наказаниях, выработанный редакционной комиссией. – Т. 1. – Спб.: Гос. тип., 1884. – 369 с. 8. Таганцев Н.С. Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями (доп. по 1 янв. 1879 г.). – Изд. 2-е, перераб. и доп. – Спб: Тип. М. Стасюлевича, 1879. – 332 с. 9. Трубніков В.М., Шинкарьов Ю.В. Арешт як вид кримінального покарання та особливості його застосування. – Х.: Харків юрид., 2007. – 288 с. 10. Уголовное право: Общ. ч.: Учеб. / Под ред. В.Н. Петрашева. – М.: Приор, 1999. – 544 с. 11. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных: Проект, внес. в 1844 г. в Госсовет. – Спб.: Тип. Второго отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1871. – 740 с. 12. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. – Изд. 9-е, пересм. и доп. – Спб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1898. – 918 с. 13. Яковлев В.В. Уголовно-правовая характеристика ареста (теоретический аспект): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. – СПб., 1999. – 189 с.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛНЕНИЯ НАКАЗАНИЯ В ВИДЕ АРЕСТА В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Автухов К.А.

В статье рассмотрено исторический опыт исполнения наказания в виде ареста в период существования Российской империи. Проанализированы основные пробелы в законодательстве того времени. С учетом публикаций того времени рассматриваются главные практические проблемы, связанные с исполнением наказания в виде ареста.

Ключевые слова: арест, история ареста, порядок исполнения ареста, наказания в Российской империи.

FEATURES OF EXECUTION OF PUNISHMENT AS AN ARREST IN THE RUSSIAN EMPIRE

Avtukhov K.A.

The historical experience of execution of punishment as an arrest in the period of existence of the Russian empire is considered in the article. Basic gaps in the legislation of that time are analysed. Based on the publications of that time the main practical problems related to execution of the punishments as an arrest are investigated.

Keywords: arrest, history of arrest, order of execution of arrest, punishment in the Russian empire.

Надійшла до редакції 28.12.2009 р.